Hoofdstuk 3

De ideologie van het CDA: een conservatief democratisch appèl?

Paul Lucardie

Voor de Griekse filosofen schijnt het Christendom eeuwenlang een onbegrijpelijk geloof geweest te zijn. Voor politicologen – via Plato en Aristoteles ook erfgenamen van de Griekse filosofie – is de christen-democratie vaak een even onbegrijpelijk fenomeen. Buitenstaanders neigen er meestal toe de stroming te reduceren tot een meer vertrouwd verschijnsel. Zo wordt zij afwisselend voorgesteld als:

1. een variant van conservatisme – dat door schoolstrijd of *Kulturkampf* in sommige landen een strijdbaar christelijk en verzuilend karakter kreeg, terwijl het elders meer neutraal bleef in godsdienstig opzicht (Fogarty 1974:101; Lucardie 1988:86-91; Stuurman 1983:311; Cliteur 1989a:146-148);
2. een vorm van liberalisme; zo beschrijft Couwenberg in 1992 de christen-democratie als 'op de keper beschouwd een in christelijke termen gepresenteerde politieke variant van de burgerlijke ideologie waarin de traditioneel-christelijke inspiratie en oriëntatie die aanvankelijk een anti-liberale inslag hadden, is aangepast aan de liberale en democratische principes van het burgerlijk-liberale samenlevingstype' (1992:16-17);
3. een christelijk soort socialisme – die opvatting betreft echter doorgaans kleine groepen katholieken en protestanten die zich aan het eind van de negentiende of begin twintigste eeuw losmaakten van hun conservatieve, doorgaans weinig democratische confessionele partijen en zich 'christen-democraten' gingen noemen waarbij ze een zekere verwantschap suggereerden met liberale democraten en sociaal-democraten in hun strijd voor gelijkheid en democratie, tegenover het bondgenootschap van adel, troon en altaar. Hiertoe behoorden in Nederland de Christen-Democratische Partij (opgericht in 1905) en vooral de Christelijk-Democratische Unie

(CDU), opgericht in 1926 en in 1946 opgegaan in de Partij van de Arbeid (Langeveld 1987, 1988);

4. een synthese van andere stromingen: een middenweg tussen socialisme en liberalisme, tussen progressief en conservatief; zo noemde Couwenberg in 1959 de christen-democratie een 'grootse synthese' van oude en nieuwe, conservatieve en progressieve waarden en opvattingen (1959:240).
5. *insiders* verzetten zich over het algemeen tegen deze reductie-pogingen en beschouwen hun stroming *sui generis*, als een geval apart. Een buitenstaander als Van Kersbergen doet dat overigens ook; hij acht het streven naar integratie en verzoening van maatschappelijke tegenstellingen een kenmerk van de christen-democratie dat haar onderscheidt van alle andere stromingen (1993:285-290).

De vraag is dus hoe de christen-democratische ideologie te interpreteren. Zonder de pretentie te hebben deze kwestie hier ondubbelzinnig en definitief op te lossen, wil ik proberen tot een voorlopig antwoord te komen. Een belangrijke bron daarbij is het beginselprogram van het CDA.

Dit *Program van Uitgangspunten*, vastgesteld bij de oprichting van de partij in 1980, bestond uit 58 artikelen met een korte toelichting. Het nieuwe ontwerp, dat in 1992 verscheen en op 22 mei 1993 met geringe wijzigingen door het partijcongres vastgesteld werd, telt 17 artikelen meer, maar verschilt niet wezenlijk van het oude program. Beide programma's geven uitdrukking aan een politieke overtuiging 'die als antwoord op de oproep van de Bijbel voor de politiek gestalte krijgt' (CDA 1980:artikel 3; 1992:artikel 2). Met deze formule, die als oplossing voor heftige meningsverschillen tussen de oprichters van het CDA in de jaren zeventig gevonden werd (Ten Napel 1992:176-179, 303-313), onderscheidt de partij zich duidelijk van confessionele partijen als GPV, RPF en SGP die hun politieke overtuiging direct uit de Bijbel willen afleiden en dan ook een bepaalde geloofsbelijdenis veronderstellen.[1] De christen-democraten richten zich dus niet alleen op christenen, maar zonder onderscheid op de gehele Nederlandse bevolking. In 1992 wekte niettemin de beëdiging van een christen-democratische hindoe – D. Ramlal – tot lid van de Tweede Kamer enige weerstand, niet slechts buiten maar ook binnen het CDA (Diepenhorst 1992).

De scheiding tussen kerk en staat, door liberalen in de negentiende eeuw tegen sterke confessionele weerstand in doorgezet, wordt nu ook door het CDA zonder voorbehoud aanvaard (CDA 1992:67). Weliswaar hecht de partij nog 'wezenlijke betekenis aan het spreken en handelen van christelijke kerken' (CDA 1992:artikel 3), maar dat kon een zekere verwijdering tussen partij en kerk niet verhinderen. Een illustratie van die verwijdering bood in 1992 de kritiek van het katholieke CDA-kamerlid De Kok op de bevolkingspolitiek

van zijn kerk, die weer aanleiding vormde voor de Haarlemse bisschop Bomers om zijn partijlidmaatschap op te zeggen (De Kok 1992; Bomers 1993).

De norm: gerechtigheid

De politieke overtuiging van het CDA kan tot vier grondbeginselen herleid worden: publieke gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. Gerechtigheid is de bijbelse norm voor al het menselijk handelen, dus ook het politiek handelen. Oppervlakkig gezien lijkt dit beginsel de christen-democraten niet te onderscheiden van sociaal-democraten en liberalen, die (sociale) rechtvaardigheid in hun beginselprogram een belangrijke plaats toekennen. PvdA en VVD geven daaraan echter een zeer specifieke inhoud. Rechtvaardigheid betekent voor de sociaal-democraten: 'gelijkheid' en in het bijzonder 'herverdeling van kennis, arbeid, inkomen en macht' (PvdA 1978:18-21; Nauta 1977:18-32). Voor de liberalen betekent het: gelijke rechten op vrijheid, onderwijs, werkgelegenheid en een inkomen in overeenstemming met de verrichte werkzaamheden (VVD 1980; Kuipers e.a. 1979:8-62). De in 1979 verdedigde sociaal-liberale visie op de herverdelende taak van de overheid vindt men overigens niet meer terug in het recentere *Liberalisme: een speurtocht naar de filosofische grondslagen* (Kinneging e.a. 1988). De vermijding van de term 'rechtvaardigheid' in dit werk zou kunnen wijzen op een toenadering tot het conservatisme bij de VVD.

PvdA en VVD passen het rechtvaardigheidsbeginsel dus vooral toe op verdelingsvraagstukken. Het CDA interpreteert gerechtigheid veel ruimer: het gaat niet alleen om de verdelende maar ook om de waarborgende en normerende taken van de overheid; met andere woorden, om handhaving van recht en vrede, bescherming van grondrechten en opkomen voor 'zwakken, vervolgden en ontheemden' (CDA 1992:artikel 5). De christen-democraten hanteren echter geen vaste normen bij die taken van de overheid; gerechtigheid 'vraagt om een actieve menselijke vormgeving, om een feitelijke doorwerking in de naar tijd en plaats variërende omstandigheden' (Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 1990:116).

Op het eerste gezicht lijkt dit een nietszeggende formule; juist door dit historisch en geografisch relativisme – critici spreken soms van opportunisme (Couwenberg 1993) – onderscheiden de christen-democraten zich echter van sociaal-democraten en liberalen. Terwijl de laatstgenoemde stromingen twisten over de criteria voor een rechtvaardige verdeling van inkomen en bezit,

beperken de christen-democraten zich wijselijk tot de erkenning dat overheid en bedrijfsleven 'een eigen verantwoordelijkheid voor het bewerkstelligen van rechtvaardige loon-, inkomens- en vermogensverhoudingen' hebben (CDA 1980:artikel 49). De overheid moet zich minder met verdeling bezighouden en meer op haar kerntaken concentreren, om het 'zelfregulerend vermogen van de samenleving' te bevorderen (CDA 1992:24, artikel 17). Bij de opbouw van de sociale verzorgingsstaat – waaraan de christen-democraten een belangrijke bijdrage hebben geleverd (zie hoofdstuk 9 van deze bundel) – is de overheid teveel de samenleving gaan reguleren; dat moet nu dus teruggedraaid worden. Deze afkeer van een 'verdelende overheid' typeert christen-democraten, maar ook conservatieven (Willett 1992:109-119; Scruton 1984: 102-105; Greiffenhagen 1971:213-216).

De staatsopvatting: democratie en gespreide verantwoordelijkheid

De overheid moet zich volgens christen-democraten dus pragmatisch en flexibel opstellen in plaats van een socialistische òf een liberale blauwdruk aan de samenleving op te leggen. Die samenleving en haar diverse onderdelen heeft een eigen verantwoordelijkheid. Het CDA beroept zich hierbij op het beginsel van gespreide verantwoordelijkheid: 'Gespreide verantwoordelijkheid wil zeggen dat mensen en hun maatschappelijke organisaties zich naar hun bedoeling kunnen ontplooien. (...) Mensen zijn (...) niet alleen verantwoordelijk voor zichzelf, maar tevens voor de medemens en voor de ontwikkeling van de samenleving en het natuurlijk leefmilieu' (CDA 1992:artikel 7).

De laatste zin zou ook in een liberaal beginselprogram kunnen staan, de eerste niet: termen als 'bedoeling' en 'ontplooiing' zal een liberaal reserveren voor individuen en niet gauw gebruiken voor organisaties. Zo formuleert de VVD het in haar beginselverklaring: 'Elk mens is een unieke persoonlijkheid, die daarom de mogelijkheid moet hebben zich met besef van zijn verantwoordelijkheid voor anderen, de gemeenschap en de omgeving waarin hij leeft, te ontplooien naar eigen aard, aanleg en levensovertuiging' (VVD 1980:artikel 2). Liberalen zien organisaties veeleer als overeenkomsten tussen gelijkgezinde individuen, die daarin hun eigen doelstellingen trachten te realiseren, dan als duurzame organische en levende eenheden met supra-individuele doeleinden. Een organische visie op maatschappelijke verbanden, de maatschappij als geheel èn de staat, vindt men echter niet alleen bij christen-democraten, maar ook bij conservatieven (Willett 1992:65-78; Greiffenhagen 1971:200-216; Nisbet 1986:

25; Scruton 1984:21, 141-160; Rémond 1982:54-55). Vanuit deze visie wordt ook duidelijk waarom beide stromingen revolutionaire verandering en radicale hervormingen afwijzen: een organisme kun je niet als een gebouw tot de grond afbreken en dan weer volgens een blauwdruk opbouwen; het moet zich langzaam en spontaan kunnen ontwikkelen, al mag er wel eens een tak gesnoeid worden.

Een organische maatschappijvisie verkeert bovendien op gespannen voet met radicaal individualisme. Als onderdelen van een organisme kunnen individuele burgers weliswaar bepaalde rechten op vrijheid en zelf-ontplooiing genieten, maar ze mogen niet hun eigen belang laten prevaleren boven het belang van het geheel (Scruton 1984:19, 34, 66; Rémond 1982:58; Greiffenhagen 1971:194-199). Individuele zelf-ontplooiing en zelfbeschikking kennen dus grenzen en kunnen nooit het hoogste doel van een conservatief zijn. Dat geldt eveneens voor christen-democraten: 'zelfverwerkelijking is geen doel op zich, want dan zou zij ten diepste strijdig zijn met het zelfoverstijgende karakter van de verantwoordelijkheid en het geloof' (Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 1990:109). CDA-ers maken dan ook bezwaar tegen het recht op zelfbeschikking van een individu over eigen leven (zelfmoord of euthanasie), dat liberalen opeisen. Zelfs een genuanceerd voorstander van euthanasie in christen-democratische kring verwijst liever naar verantwoordelijkheid voor anderen dan naar de '(wijsgerig omstreden en religieus verwerpelijke) gedachte van "autonomie" of zelfbeschikking van de patiënt' (Woldring 1992:55).

Het beginsel van de gespreide verantwoordelijkheid wordt veelal gepresenteerd als een synthese of fusie van het antirevolutionaire beginsel van soevereiniteit in eigen kring en het katholieke subsidiariteitsbeginsel. De spanning tussen beide beginselen wordt daarbij soms wel eens te snel onder tafel geveegd – bijvoorbeeld door Hirsch Ballin (1988:111-137); meer genuanceerd door het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (1990:133-135).

Subsidiariteit is een elastisch begrip, dat de overheid eigenlijk veel ruimte biedt om zich met het maatschappelijk leven te bemoeien. Zodra een maatschappelijk probleem niet meer door familie, collega's of maatschappelijke organisaties opgelost kan worden, moet de staat ingrijpen – en dan bij voorkeur de lokale of gemeentelijke overheid, en pas in laatste instantie de nationale of – in het middeleeuwse en opnieuw in het eigentijdse Europa – de supranationale overheid. De staat is uiteindelijk de hoogste vorm van wereldlijke gemeenschap, een *societas perfecta*, die in volmaaktheid alleen onderdoet voor de kerk (Van Wissen 1982:11-36; Klink 1991:71-92; vergelijk Scruton 1984:185).

In de antirevolutionaire, calvinistische visie is de staat veeleer nevengeschikt dan bovengeschikt aan andere 'kringen'. De overheid mag wel tussen andere kringen bemiddelen, maar niet zonder meer ingrijpen. Het lijkt

dan ook geen toeval dat calvinisten doorgaans meer moeite hadden met regulering en planning van het maatschappelijk en economisch leven door de staat dan katholieken, die althans kort na de oorlog nog een 'geleide economie' wensten (Van Wissen 1982: 37). De afkeer van overheidsregulering die men bij het CDA aantreft – tenminste in zijn theoretische uitingen, wellicht minder in zijn politieke praktijk – sluit dan ook volgens de moraaltheoloog Salemink niet naadloos aan bij de katholieke staatsleer (1991:139-156). Misschien eerder bij de calvinistische staatsvisie? Hoogendijk, een aanhanger van die visie binnen het CDA, acht de afstand van zijn partij tot de 'soevereiniteit in eigen kring'-gedachte toch nog groter dan die tot het subsidiariteitsbeginsel (1991:381-382). In de kleine protestants-christelijke partijen beschouwt men zelfs de staatsleer van het CDA als een (verwerpelijke) 'geseculariseerde katholieke visie' (Schuurman 1986; zie ook Rouvoet 1992:51-55). De conclusie dringt zich op, dat de christen-democraten met hun opvattingen over spreiding van verantwoordelijkheid en beperking van overheidstaken niet meer eenduidig in een katholieke of calvinistische traditie staan – maar misschien nog wel in een conservatieve traditie, mits men die niet te nauw opvat.

Conservatieve denkers als Stahl, De Bonald en Burke pleitten vanouds voor een sterke doch bescheiden overheid die families, maatschappelijke organen, gilden, verenigingen en lokale gemeenschappen hun eigen verantwoordelijkheid laat (Nisbet 1986:21-22, 34-46; Ribhegge 1989:66-67; Rémond 1982; 57-58, 97-98, 137; Von Martin 1972:139-189). Het subsidiariteitsbeginsel spreekt conservatieven dan ook vaak aan (Strakosch 1972:510). Het calvinistische beginsel van verschillende maatschappelijke 'kringen' met eigen soevereiniteit is evenmin volkomen vreemd aan de conservatieve traditie. In zekere zin vindt men het zelfs bij de aarts-katholieke Franse conservatief De Bonald, die familie, staat en kerk als autonome samenlevingen beschouwt: *société domestique, société politique, société religieuse* (Sizoo 1971:72-97). Moeilijk te verklaren is de verwantschap niet: de antirevolutionaire voorman Groen van Prinsterer putte immers ook uit conservatieve bron – met name het gedachtengoed van Stahl (Dengerink 1948:69-94; Sizoo 1971:98-130; Cliteur 1989b:287-293).

Anders, en vooral eerder dan de meeste conservatieven hebben de antirevolutionairen de parlementaire democratie aanvaard en tegen anti-democratische aanvallen verdedigd. Het CDA zet die traditie ook in zijn nieuwe beginselprogram voort, met een gloedvol pleidooi voor de democratische rechtsstaat (1992:21-28, artikel 12). Binnen die traditie past echter ook een zekere huiver voor verdergaande democratisering van staat en maatschappij. Evenals zijn confessionele voorgangers wil het CDA zich principieel 'niet laten leiden door de macht van het getal, maar door de autoriteit van de inspiratiebron, het Evangelie' (1992:8). Een conservatief zal overigens deze

kritische kanttekening bij een radicale democratie-opvatting graag onderschrijven (Scruton 1984:46-70).

De maatschappijvisie: wedijver en solidariteit

Het beginsel van gespreide verantwoordelijkheid leidt tot verwerping van machtsmonopolies, zowel in de publieke als in de particuliere sector. Een centrale planeconomie is natuurlijk uit den boze, maar een vrije markteconomie kent ook gevaren van monopolievorming. In tegenstelling tot de liberalen – maar in overeenstemming met de sociaal-democraten – vrezen de christen-democraten bovendien overheersing van commercie en markt in publieke sferen als cultuur, onderwijs, media en gezondheidszorg. Marxisten en andere socialisten zien in die overheersing een onvermijdelijk gevolg van de ontwikkeling van het kapitalisme: de 'basis', de economische produktiekrachten en produktieverhoudingen, bepaalt immers uiteindelijk alle maatschappelijke en culturele verhoudingen, de 'bovenbouw' van de samenleving. De liberalen mochten die onvermijdelijkheid relativeren, ze hebben nooit veel moeite gehad met commercieel denken en concurrentie in het sociaal en cultureel leven. Wedijver tussen producenten leidt immers op elk gebied tot een kwalitatief beter aanbod – onverschillig of het de produktie van koelkasten of van klassieke muziek, klinische zorg of kritische theoriëen betreft. Christen-democraten denken hier anders over. Ze verwerpen het economisch determinisme van de marxisten en neigen meer tot een idealistisch moralisme of legalisme, dat commercialisering van maatschappelijke sectoren wil bestrijden met wetgeving en 'mentaliteitsverandering' op individueel niveau.

Wedijver en winstbejag worden door de christen-democraten wel aanvaard, maar binnen de grenzen van een 'sociale' en 'ecologisch verantwoorde' markteconomie. In het program van 1980 verlangde het CDA nog dat de produktie 'maatschappelijk georiënteerd' en 'maatschappelijk zinvol' zou zijn (CDA 1980:artikel 29). Ondanks hun kritiek op commerciële overheersing pleiten de christen-democraten – misschien niet helemaal consequent – toch ook voor concurrentie in de publieke sfeer, tussen scholen, tussen zendgemachtigden, ziekenhuizen enzovoorts (Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 1990: 113-115). Deze wedijver hoort bij de veelkleurigheid die zij niet alleen op economisch gebied, maar in de maatschappij als geheel toejuichen. Conservatieven doen dat overigens evenzeer (Willett 1992:149, 180; Cliteur 1989b:434). Liberalen denken hier tegenwoordig niet veel anders over – volgens Nisbet onder invloed van het conservatisme (1986:49-50, 83-84). De 'sociale markteconomie'

neemt in een liberaal beginselprogram eveneens een vooraanstaande plaats in (VVD 1980:artikel 7). Wel leggen liberalen doorgaans toch iets meer nadruk op 'markt' en iets minder op het 'sociale' dan christen-democraten. Laatstgenoemden worden af en toe nog wel eens geplaagd door utopische verlangens naar een andere vorm van samenleven dan de kapitalistische. Zelfs in het nieuwste beginselprogram van het CDA komt dat verlangen voor, al blijft het vaag en dus waarschijnlijk zonder praktische betekenis: 'Armoede en vervreemding zullen worden uitgebannen. (..) Alles wordt nieuw' (CDA 1992:12). Het uiten van dergelijke *inoperative beliefs* zonder praktische betekenis acht de socioloog Harris overigens kenmerkend voor alle conservatieve groeperingen (1968:128-129). De nieuwe politiek leider van het CDA, Brinkman roemt dan ook juist het gebrek aan utopische neigingen bij zijn partij: 'Wij hebben als CDA naar verhouding het meest oog voor de werkelijkheid. Sommigen noemen dat conservatief. Ik noem het praktisch inzicht. (...) D66, VVD en PvdA staan elk op hun manier te sjorren aan de gevestigde orde. (...) Maar de mensen en de problemen worden daardoor niet anders' (Van Empel 1993:18).

Bij de christen-democraten is de sociale en ecologisch verantwoorde markteconomie gefundeerd op de beginselen solidariteit en rentmeesterschap. Het beginsel van solidariteit komt niet alleen voor bij christen-democraten maar ook bij sociaal-democraten, conservatieven en zelfs bij liberalen. Wel hebben christen-democraten het beginsel dieper verankerd in hun ideologie; met name de katholieken onder hen, die vroeger immers hun ideologie 'solidarisme' noemden. De kern van het solidarisme vindt men verwoord in de encyclieken *Rerum Novarum* (Leo XIII 1891:23-56) en *Quadragesimo Anno* (Pius XI 1931:77-102; zie ook Van Ossendrecht 1928:133-158). Die ideologie had toen echter nog een anti-kapitalistische ondertoon. Met de socialisten deelden de solidaristen de vrees, dat het kapitalisme de solidariteit binnen en tussen sociale gemeenschappen – familie, dorp, bedrijf en beroep of stand – ondermijnde en de hechte traditionele banden van die *Gemeinschaft* zou vervangen door de *cash nexus*, de zakelijke ruilrelaties van de moderne *Gesellschaft* (Dierickx 1992). Die ruilrelaties zijn gebaseerd op wederzijds voordeel en worden dan ook verbroken zodra de kosten de baten overtreffen bij één van de partners. Solidariteit kan daarbij dus niet verwacht worden. De staat diende volgens de solidaristen de traditionele gemeenschappen derhalve te beschermen, of nog liever: in staat te stellen zichzelf te beschermen tegen de atomiserende invloed van het kapitalisme.

Daartoe bepleitten ze niet alleen fiscale en juridische maatregelen om gezin en familie te steunen, maar ook een organisatie van het bedrijfsleven in 'bedrijfs- en beroepsschappen' of corporaties die de saamhorigheid tussen bedrijfs- en vakgenoten zou bevorderen en de concurrentie beteugelen (Pius

XI 1931:95-102). Waar het solidarisme voldoende invloed kon vergaren, werd – vooral kort voor en na de Tweede Wereldoorlog – getracht die bedrijfsorganisatie op min of meer corporatieve leest van de grond te krijgen. Zoals bekend is dat over het algemeen slechts tijdelijk en gedeeltelijk gelukt. In plaats van een corporatieve ordening kwam hooguit een neo-corporatistische overlegstructuur tussen overheid, ondernemers en vakbonden tot stand – die echter juist ernstig begon af te brokkelen in de tijd dat het CDA ontstond (De Liagre Böhl 1991:104-123).

Pas toen de opbouw van een nieuwe corporatieve orde was mislukt, berustten de christen-democraten in de kapitalistische markteconomie - evenals de conservatieven (Greiffenhagen 1971:126-128; Nisbet 1986:64; Ljunggren 1988:120-144; Ribhegge 1989:12-13). Conservatieven blijven echter, evenals christen-democraten, bezwaren koesteren tegen de moderne consumptiemaatschappij, waarin 'citizenship was reduced to consumption' (Scruton 1986:97). Hun maatschappijkritiek heeft een idealistisch, vaak moraliserend karakter en richt zich vooral op mentaliteitsverandering; daarin verschilt zij van de socialistische maatschappijkritiek, die veeleer materiële belangen en sociale structuren betreft.

Solidariteit wordt geleidelijk meer een abstract ethisch appèl op de sociale partners – om toch liever overleg te plegen dan strijd te voeren – en minder een structureel alternatief voor de kapitalistische arbeidsverhoudingen. Tot op zekere hoogte deden de pausen Leo XIII en Pius XI in hun encyclieken eveneens een ethisch appèl op de (katholieke) arbeiders en ondernemers, maar dat was toen nog gefundeerd op de gemeenschap der gelovigen. Het CDA kan die gemeenschap niet meer vooronderstellen; zijn ethisch appèl krijgt daardoor een abstract en tamelijk vrijblijvend karakter (Lucardie 1989:172-197).

Het appèl op de 'sociale partners' om hun belangentegenstellingen te verzoenen, onderscheidt volgens Van Kersbergen christen-democraten nog steeds van andere stromingen (1993:285-290). Liberalen en socialisten zijn meer geneigd die tegenstellingen te aanvaarden als onvermijdelijk of zelfs wenselijk – al gaan niet alle liberalen hierin zover als Dahrendorf met zijn adagium 'Demokratie bedeutet Konflikt' (1972:195). Met Greiffenhagen (1971:231) zou men het streven naar verzoening en integratie echter ook een kenmerk van het conservatisme kunnen noemen. Vooral de sociaal-conservatieve stroming in Duitsland, maar ook de liberaal-conservatieve orléanisten in Frankrijk en Disreali's Tory Democrats in Engeland deelden dit streven (Blasius 1972:469-488; Müller 1974:199-221; Rémond 1982:88, 137, 161, 302-304; Beer 1969:69-79, 91-102, 245-276; Willett 1992:10-13, 65-78).

Het mensbeeld: personalisme en rentmeesterschap

Het meer ethisch dan structureel getinte solidariteitsbeginsel sluit nauw aan bij de sociaal-personalistische visie op de mens, die christen-democraten (en vooral katholieken) na de Tweede Wereldoorlog verdedigen als synthese of overstijging van individualisme en collectivisme. De mens is een sociaal persoon die zich alleen in een gemeenschap kan ontplooien en die verantwoordelijkheid draagt voor anderen. Solidariteit is dus in de menselijke natuur verankerd en hoeft niet van buitenaf opgelegd te worden. De mens is echter ook een wezen dat tekort schiet (zondigt) en dus steun en correctie nodig heeft. De overheid laat de toepassing van het solidariteitsbeginsel liefst over aan de sociale partners, maar moet wel bijspringen als die tekort schieten – hier geldt weer het reeds besproken subsidiariteitsbeginsel (CDA 1992:artikel 40).

In concreto betekent dit voor het CDA dat de overheid een 'bodem in de zorg' waarborgt, bijvoorbeeld een basispakket voor de gezondheid, en sociale bijstand voor hen die niet meer in staat zijn hun kosten voor het levensonderhoud zelf te dragen. Sociaal denkende conservatieven en liberalen zullen hier wel mee instemmen; sociaal-democraten verwachten nog iets meer van de overheid, libertaire en klassieke liberalen iets minder. Het sociale personalisme sprak echter ook de PvdA sterk aan, vooral in haar beginjaren; het leeft daar nog in kleine kring, met name rond het blad *Tijd en Taak*. Sinds de jaren tachtig staan zelf-ontplooiing en individualisme echter even hoog in het rode vaandel als gemeenschapszin – via de nadruk op 'sociaal burgerschap' streeft de partij een soort synthese na (Lucardie 1989:177-180; PvdA 1993).

Individualisme uit zich in de praktijk onder meer in het streven naar individualisering van uitkeringen en belastingen, waar tegenwoordig zowel sociaal-democraten als liberalen voorstander van zijn. Christen-democraten hechten hier meer aan het draagkrachtbeginsel per huishouden (CDA 1992: artikel 42; CDA, 1991; zie ook hoofstuk 10 van deze bundel). Het huishouden hoeft geen traditioneel gezin te zijn – voor confessionele partijen vroeger wel de norm – maar kan ook bestaan uit ongehuwden, hetero- of homoseksuelen. Alleen met homoseksuelen die sekse-genoten willen huwen heeft het CDA nog moeite; voor hen stelt het een nieuw wettelijk te regelen samenlevingsverband voor (CDA 1992:artikelen 67 en 68; Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 1986:62-67). Daarbij valt overigens op dat het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA in zijn rapport tegen een 'sekse-neutraal huwelijk' vooral praktische en nauwelijks godsdienstige bezwaren aanvoert. Ook op dat punt verschillen de christen-democraten nu weinig van conservatieven, die vanouds familie en gezin verdedigd hebben, soms op godsdienstige maar meestal op morele of praktisch-sociale gronden (Scruton 1984:31-33, 144-145; Nisbet 1984:52, 104, 107; Greiffenhagen 1971:157-159).

Het mensbeeld van de christen-democraten heeft niet alleen betrekking op de relatie tussen persoon en samenleving, maar ook op die tussen persoon en God. God heeft niet alleen de wereld maar ook de mens geschapen en hem aangesteld als rentmeester over Zijn schepping. Als rentmeester mag de mens wel de vruchten van de natuur gebruiken, maar niet het vruchtdragend vermogen aantasten (CDA 1992:artikel 50). De overheid heeft hier als dienaresse Gods een bijzondere taak de natuur te beschermen. Mag men van het CDA dientengevolge een radicaal, ecocentrisch milieubeleid verwachten, waarin de belangen van de natuur soms zwaarder wegen dan die van de mens? Sommige christen-democraten pleiten daar inderdaad voor (Scheltens 1988; Vermaat 1992). De partij deinst echter terug voor een radicaal beleid, wanneer de economische groei in het gedrang komt: vanwege 'het draagvlak dat nodig is voor milieubeleid zelf, maar ook voor sociaal beleid en de overige kerntaken van de overheid' (CDA 1992:56). 'Tegelijkertijd leidt groei tot extra vervuiling', geeft ze daarbij enigszins paradoxaal toe (CDA 1992:54). Hoewel het nieuwe beginselprogram veel meer aandacht besteedt aan milieubeleid dan het oude, wekt het met dergelijke uitspraken toch een besluiteloze indruk. Het oude program was in al zijn beknoptheid soms duidelijker, bijvoorbeeld in de (weliswaar voorzichtige, maar onmiskenbare) afwijzing van kernenergie (CDA 1980:artikel 50); in het nieuwe program ontbreekt die afwijzing en blijven alle opties open op energiegebied.

Het milieubeleid van het CDA zoals dat bepleit wordt in recente verkiezingsprogramma's, lijkt evenmin erg radicaal. Volgens een analyse van de Vereniging Milieudefensie waren de programma's van RPF, PvdA, D66, GPV en Groen Links in 1989 'groener' en was alleen de VVD nog minder milieuvriendelijk dan het CDA (Brunt e.a. 1989). In het (ontwerp-)program voor de verkiezingen van 1994 krijgt het milieu meer aandacht, maar nog geen voorrang boven andere problemen (CDA 1993:13-17). In de praktijk leidt het beginsel van rentmeesterschap dus niet *per se* tot een minder antropocentrisch en meer radicaal milieubeleid dan bijvoorbeeld de humanistische 'solidariteit met toekomstige generaties' van de PvdA (PvdA 1978:19) – in theorie evenmin, volgens Achterberg (1992).

De verloren dochter uit de conservatieve familie

Dit korte overzicht doet natuurlijk niet volledig recht aan de rijkdom van het christen-democratische gedachtengoed en zelfs niet aan die van het CDA-

beginselprogram. Met dit voorbehoud kan men niettemin een tweetal conclusies trekken.

In de eerste plaats onderscheiden christen-democraten zich van liberalen, conservatieven en sociaal-democraten vooral door hun taalgebruik en hun religieuze referentiekader. Bij 'vertaling' blijken de beginselen gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap niet een totaal ander beleid te inspireren dan rechtvaardigheid, vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit met toekomstige generaties. De verschillen tussen de partijen zijn in het algemeen wellicht minder duidelijk dan vroeger (Voerman en Lucardie 1992; Michels 1992).

In de tweede plaats moet men echter de verschillen tussen de partijen, hoe subtiel ook, niet al te gemakkelijk wegwuiven. In een breed historisch perspectief mag men de ideologie van het CDA wel als variant van het burgerlijk-liberale denken beschouwen; de kern van het liberalisme, het streven naar individuele vrijheid en gelijke rechten, parlementaire democratie, een markteconomie en scheiding tussen kerk en staat, is ook in het *Program van Uitgangspunten* te vinden. Voor een analyse van het Nederlandse partijstelsel anno 1994 is deze vaststelling toch te mager. Het CDA onderscheidt zich immers nog steeds van VVD en D66 door zijn sociaal-personalistisch geïnspireerde verzet tegen individualisering en zijn organische visie op het maatschappelijke middenveld: organisaties die 'zich naar hun bedoeling kunnen ontplooien' (zie hoofdstuk 8 van deze bundel).

Juist op deze punten verschillen de christen-democraten echter nauwelijks van conservatieven in Engeland, Frankrijk of Scandinavië. Het ligt dan ook voor de hand dat beide stromingen in Europa steeds meer gaan samenwerken. In Duitsland zijn beide in feite al gefuseerd, binnen de *Christlich Demokratische Union* (Ribhegge 1989:252-290; Lucardie en Ten Napel 1993:53-72).

Deze samenwerking wekt niettemin nog weerstand op, vooral bij Nederlandse christen-democraten (Koole en Ten Napel 1993; vergelijk Penders 1993; Oostlander 1990). Dat is begrijpelijk, gezien het taboe dat in Nederland op het woord 'conservatief' rust (Von der Dunk 1982:182; Lucardie 1988:78). Bovendien mist men in het neo-liberale conservatisme zoals dat met name door Margaret Thatcher in de jaren tachtig belichaamd werd, het streven naar verzoening van sociale tegenstellingen. Dit streven was vanouds wel aanwezig bij de sociale linkervleugel van de Britse Conservatieven, maar raakte met de opkomst van Thatcher op de achtergrond (Peele 1988:13-34; Willett 1992:39-61). Niettemin, zelfs sociale conservatieven als MacMillan en Heath onderscheidden zich nog wel van christen-democraten. Een Britse christen-democraat zal dan ook niet altijd op de Tories stemmen en een Nederlandse conservatief niet altijd op het CDA.

Ze denken bijvoorbeeld anders over ontwikkelingssamenwerking en defensie (Maertens 1991). De vraag is, hoe fundamenteel die verschillen zijn.

Is de christen-democratie niet te beschouwen als een 'verloren dochter' uit de conservatieve familie, die zich weliswaar anders ontwikkeld heeft maar toch familieverwantschap blijft vertonen?

De confessionele voorgangers van de christen-democratie waren immers in wezen conservatief, in hun afkeer van de Franse Revolutie en haar idealen. Ze wezen de leer van de volkssoevereiniteit, het sociale contract-denken, het streven naar autonomie van het individu, de gelijkheidsgedachte en het optimistische, rationalistische mensbeeld van liberalen en socialisten af. Daarvoor in de plaats stelden ze een meer pessimistisch of 'realistisch' en minder individualistisch mensbeeld, een organische maatschappijvisie en de behoefte aan een 'normerende', min of meer christelijke staat. In dat 'min of meer christelijk' schuilt natuurlijk wel reeds een potentieel conflict tussen clericale en wereldlijke conservatieven.

Dat conflict leidde dan ook in Nederland en andere delen van het Europese continent tot een breuk. Beide conservatieve stromingen zochten steun elders: de wereldlijke conservatieven bij de behoudende vleugel van de liberalen, waar ze uiteindelijk in opgingen; de confessionelen bij meer vooruitstrevende geloofsgenoten. Vooral de antirevolutionairen, in mindere mate ook de katholieken, werden zodoende al vroeg 'volkspartijen' met een sociaal en democratisch gezicht. In ons land worden beide dan ook als emancipatiebewegingen gezien, in sommige opzichten vergelijkbaar met de sociaal-democratie: alle drie streden immers voor de rechten van verdrukte groepen tegen de liberale elite. Tot op zekere hoogte zou men hetzelfde kunnen zeggen van Italiaanse en Franse katholieken die rond 1900 oppositie voerden tegen de liberale en anti-clericale elites in hun land. Sociologisch zou men – met Mannheim – hiermee ook de aanwezigheid van utopische elementen bij confessionelen en christen-democraten kunnen verklaren, die bij conservatieven doorgaans ontbreken (1960:206-215).

De Britse en Scandinavische conservatieven behielden immers meer invloed op 'hun' staat en samenleving. De banden tussen staat en *Established Church* werden wel versoepeld maar niet verbroken. Bovendien konden zij zich zodoende meer vereenzelvigen met de nationale staat en neigden dus meer tot een nationalistisch buitenlands beleid dan de christen-democraten die immers uit oppositie-bewegingen voortkwamen. Met hulp van een nationalistische ideologie verwierven ook de conservatieven zich een massabasis, die als het ware de plaats innam van het geloof bij de christen-democraten.

Met de toenemende secularisatie en de Europese integratie – zelf altijd vurig nagestreefd door christen-democraten (zie hoofdstuk 12 van deze bundel) – zullen die verschillen naar verwachting echter steeds meer vervagen. Als de

Nederlandse afdeling van de Europese Volkspartij in 2076 haar honderdjarig bestaan viert, zal men zich misschien nauwelijks meer weten te herinneren of 'CDA' stond voor 'Christen Democratisch Appèl' of 'Conservatief Democratische Alliantie'. Een meerderheid van moslims, hindoes en onkerkelijken in de partij zal dan waarschijnlijk al lang besloten hebben – in navolging van de VPRO – de afkorting CDA niet meer voluit te schrijven. De 'verloren dochter' heeft dan haar wilde haren verloren en kan naar het conservatieve huis terugkeren – dat intussen immers ook gerenoveerd en gedemocratiseerd is.

Conclusie: het belang van ideologie

Dat wil niet zeggen dat ideologie voor christen-democraten onbelangrijk wordt. Ideologie is voor christen-democraten, evenals voor conservatieven en andere stromingen, geen overbodige luxe, maar een noodzakelijk bindmiddel voor kiezers en kader. Een *catch-all* partij zonder ideologie (zie hoofdstuk 4 van deze bundel) kan via issues en persoonlijkheden wel tijdelijk veel macht verwerven, maar zal die niet kunnen consolideren. Ook een 'moderne kaderpartij' heeft ideologisch gemotiveerd kader nodig om te overleven en kan niet volstaan met 'baantjes' te verdelen om de leden te motiveren (Koole 1992:378-412). Die ideologie verliest echter haar kracht als men haar alleen als (bind)middel beziet – men moet er in geloven, ondanks mogelijke twijfels. Voor christen-democraten in een geseculariseerde samenleving levert dat soms een moeilijke worsteling op. Zelfs een minder gelovig conservatief als Scruton heeft het moeilijk met een kritische analyse van eigen 'mythen': 'In discussing their basis we emerge from the sea of politics on to a strange desert shore of pure opinion, a place of doubt, bluff and subterfuge. The wisest course is to turn back and re-immerse oneself' (1984:191). Terug dus, in de golven van de ideologie.

Een ideologie in een geseculariseerde en geïndividualiseerde samenleving kan echter ook niet teveel 'mythen' en dogma's bevatten, want dan wordt zij ook ongeloofwaardig. Juist de ideologie van het CDA anno 1994 lijkt flexibel en pragmatisch genoeg om geloofwaardig te blijven. Naast tal van *inoperative beliefs* zijn een aantal *operative beliefs* nodig, om zelfrespect en identiteit te behouden – en daarmee op den duur ook de machtsbasis.

De open definitie van 'gerechtigheid' biedt alle ruimte, binnen de grenzen van de sociale rechtsstaat, om verschillende coalities aan te gaan en een hervormingsgezind beleid af te wisselen met een behoudende koers. Het beginsel van gespreide verantwoordelijkheid kan dienen om een – al dan niet vermeende – machtsbasis in het maatschappelijke middenveld te rechtvaardigen.

Solidariteit is niet langer een anti-kapitalistisch streven naar corporatieve verhoudingen, maar een abstract en dus tamelijk onschuldig ethisch appèl op het geweten van werkgevers en werknemers. Rentmeesterschap zou wellicht tot radicale en dus voor de machtsbasis gevaarlijke keuzen kunnen leiden, maar wordt in het CDA zo voorzichtig uitgelegd dat beleidsmakers er nog alle kanten mee uit kunnen. Alleen radicale individualisering en democratisering zouden vermoedelijk op ideologische weerstanden van de christen-democraten stuiten. Dat zou dan ook de enige ideologische noemer zijn waarop een 'paarse coalitie' van D66, PvdA en VVD zou kunnen ontstaan, die het CDA naar de oppositiebanken zou drijven. De VVD zou dan echter haar conservatieve kiezers aan het CDA kwijt kunnen raken, zonder daar veel voor terug te krijgen. Het CDA zou zich nog duidelijker tot conservatief-democratische alliantie ontwikkelen, naar het voorbeeld van de Duitse CDU, en haar middenpositie verliezen. De partij zou daarmee enige macht verliezen – de macht om naar believen coalitiepartners ter rechter of linker zijde te kiezen – maar misschien haar ideologische consistentie vergroten èn dus ook ideologische macht winnen.

Literatuur

Achterberg, W.
1992 *Humanisme zonder arrogantie. Modern humanisme en ecocentrisme*. Wageningen, Landbouw Universiteit.

Beer, S.
1969 *British Politics in the Collectivist Age*. New York: Random House.

Bomers, H.
1993 'De volle maat van Christus is het CDA te veel.' *de Volkskrant*, 7 april.

Brunt, M. e.a.
1989 'Krabben aan het groen.' *Milieudefensie*, 7, pp. 2-9.

CDA
1980 Program van Uitgangspunten van het Christen Democratisch Appèl. Den Haag, CDA.
1991 *Individualisering en draagkracht*. Den Haag, CDA.
1992 *Ontwerp-Program van Uitgangspunten*. Den Haag, CDA.
1993 'Wat echt telt: ontwerp-verkiezingsprogram.' *CDA Krant*, 8, 5, pp. 3-26.

Cliteur, P.B.
1989a 'Revolutie en contrarevolutie in de ideologie van de huidige Nederlandse politieke partijen – Over de doorwerking van de ideeën van Verlichting en Franse Revolutie bij de drie grote partijen.' In: R.A. Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof: De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen*. Houten, Fibula/Unieboek.
1989b *Conservatisme en cultuurrecht*, Amsterdam, Cliteur.

Couwenberg, S.W.
1959 *De strijd tussen progressiviteit en conservatisme.* Den Haag, Pax.
1992 'Positie van geloof en christendom in de jaren negentig.' In: S.W. Couwenberg (red.), *Geloof en Christendom in de jaren negentig.* Kampen, Kok Agora.
1993 'CDA en Nederlandse politiek.' *Civis Mundi*, 32, 1, pp. 1-4.

Dahrendorf, R.
1972 *Konflikt und Freiheit.* München, Piper.

Dengerink, J.D.
1948 *Critisch-historisch onderzoek naar de sociologische ontwikkeling van het beginsel der 'souvereiniteit in eigen kring' in de 19e en 20e eeuw.* Kampen, Kok.

Diepenhorst, I.A.
1992 'CDA moet zich bezinnen op wat religies bindt en scheidt.' *Trouw*, 28 augustus.

Dierickx, G.
1992 *Christian Democracy and its Ideological Rivals.* Paper submitted to the ECPR Joint Sessions, Limerick.

Dunk, H.W. von der
1982 'Conservatism in The Netherlands.' In: Z. Layton-Henry (red.), *Conservative Politics in Western Europe.* Londen, MacMillan.

Empel, F. van
1993 'Elco Brinkman presenteert zich als kandidaat-premier.' *Elsevier*, 49, 41, pp. 16-20.

Fogarty, M.
1974 *Christian Democracy in Western Europe 1820-1953.* Westport, Greenwood Press (tweede druk).

Greiffenhagen, M.
1971 *Das Dilemma des Konservatismus in Deutschland.* München, Piper Verlag.

Harris, N.
1968 *Beliefs in society. The problem of ideology.* Harmondsworth, Penguin.

Hirsch Ballin, E.M.H.
1988 'De christen-democratische politieke overtuiging omtrent de reikwijdte van democratisch-rechtsstatelijke politiek.' In: A.M.J. Kreukels en J.B.D. Simonis (red.), *Publiek domein. De veranderende balans tussen staat en samenleving.* Meppel, Boom.

Hoogendijk, W.C.D.
1991 'De halve waarheid.' *Christen Democratische Verkenningen*, 11, 10, pp. 379-389.

Kersbergen, K. van
1993 'Het centrum van de macht en de macht van het centrum: een vergelijkende analyse van de bijzonderheid van Nederland en de Nederlandse christen-democratie.' In: Uwe Becker (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief.* Amsterdam, Het Spinhuis (tweede druk).

Kinneging, A.A.M. e.a.
1988 *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen.* Den Haag, Prof.Mr.B.M. Teldersstichting.

Klink, A.
1991 *Christen-democratie en overheid. De christen-democratische politieke filosofie en enige staats- en bestuursrechtelijke implicaties.* Leiden, Rijksuniversiteit Leiden.

Kok, T. de
1992 'Rome verstaat eigen "Populorum Progressio" niet.' *NRC-Handelsblad*, 18 december.

Koole, R.A.
1992 *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990.* Utrecht, Het Spectrum.

Koole, R.A. en H.-M. T.D. ten Napel
1993 'De conservatieve verleiding: Christen-democratische machtsvorming op Europees niveau.' *Civis Mundi*, 32, 1, pp. 12-18.

Kuipers, S.K. e.a.
1979 *Een liberale visie op de verdeling van inkomen en vermogen.* Den Haag, Prof.Mr.B.M. Teldersstichting.

Langeveld, H.J.
1987 'Horzels rond het antirevolutionaire paard. Progressieve dissidenten in de protestantse politiek tussen 1900 en 1940.' In: J. de Bruijn (red.), *Een land nog niet in kaart gebracht: aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940.* Amsterdam, Passage.
1988 *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946.* Den Haag, SDU.

Leo XIII
1891 'Rerum Novarum: over de toestand der arbeiders.' In: *Rerum Novarum/Quadragesimo Anno.* Utrecht, Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging.

Liagre Böhl, H. de
1991 'De confessionelen en het corporatisme in Nederland.' In: Paul Luykx en Hans Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje: een eeuw confessionele politiek.* Den Haag, SDU.

Ljunggren, S.-B.
1988 'Conservatism in Norway and Sweden.' In: Brian Girvin (red.), *The Transformation of Contemporary Conservatism.* Londen, Sage.

Lucardie, P.
1988 'Conservatism in the Netherlands: Fragments and Fringe Groups.' In: Brian Girvin (red.), *The Transformation of Contemporary Conservatism.* Londen, Sage.
1989 'Individualisme, beambtendom en populisme. Politieke partijen in de greep van het post-modernisme.' In: *Jaarboek 1988 DNPP.* Groningen, Rijksuniversiteit Groningen.

Lucardie, A.P.M. en H.-M.T.D. ten Napel
1993 'Van confessioneel naar liberaal-conservatief? De ontwikkeling van het CDA vergeleken met christen-democratische partijen elders in Europa.' In: *Jaarboek 1992 DNPP*, Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

Maertens, P.
1991 'Christen-democraten en conservatieven.' *Christen Democratische Verkenningen*, 11, 5, pp. 199-208.

Mannheim, K.
1960 *Ideology and Utopia*. Londen, Routledge en Kegan Paul.

Martin, A. von
1972 'Weltanschauliche Motive im altkonservativen Denken.' In: G.-K. Kaltenbrunner (red.), *Rekonstruktion des Konservatismus*. Freiburg, Rombach Verlag.

Michels, A.M.B.
1992 'PvdA, VVD en CDA; ideologische profilering of "catch-all parties"?' *Acta Politica*, 27, 2, pp. 189-212.

Müller, J.B.
1974 'Der deutsche Sozialkonservatismus.' In: H.-G. Schumann (red), *Konservatismus*. Keulen, Kiepenheuer en Witsch.

Napel, H.-M.T.D. ten
1992 *'Een eigen weg'. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*. Kampen, Kok Agora.

Nauta, L.W.
1977 'Over gelijkheid en solidariteit.' In: Wouter Gortzak (red.), *Demokratisch Socialisme in Nederland: over de beginselen van de PvdA*. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting.

Nisbet, R.
1986 *Conservatism: Dream and Reality*. Milton Keynes, Open University Press.

Oostlander, A.M.
1990 'Christen-democratie versus conservatieve politiek.' *Christen Democratische Verkenningen*, 10, 9, pp. 380-387.

Ossendrecht, C. van
1928 *De sociale kwestie*. Utrecht, R.K. Arbeidersbeweging.

O'Sullivan, N.
1976 *Conservatism*. Londen, Dent & Sons.

Peele, G.
1988 'British Conservatism: Ideological Change and Electoral Uncertainty.' In: Brian Girvin (red.), *The Transformation of Contemporary Conservatism*. Londen, Sage.

Penders, J.J.M.
1993 'Sleutel voor CDA ligt in Europa.' *Civis Mundi*, 32, 1, pp. 18-20.

PvdA
1978 *Beginselprogramma*. Amsterdam, Partij van de Arbeid.
1993 *Wat mensen bindt. Partij van de Arbeid Verkiezingsprogramma 1994-1998*. Amsterdam, PvdA.

Pius XI
1931 'Quadragesimo Anno: over het herstel der maatschappelijke orde en haar vervolmaking volgens de wet des Evangelies bij gelegenheid van het 40-jarig jubilé van de uitvaardiging der encycliek Rerum Novarum van Leo XIII.' In: *Rerum Novarum/Quadragesimo Anno*. Utrecht, Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging.

Rémond, R.
1982 *Les Droites en France*. Parijs, Aubier Montaigne.

Ribhegge, W.
1989 *Konservative Politik in Deutschland. Von der Französischen Revolution bis zur Gegenwart*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Rouvoet, A.
1992 *Reformatorische staatsvisie. De RPF en het ambt van de overheid*. Nunspeet, Marnix van St. Aldegonde Stichting.

Salemink, T.A.M.
1991 'Christen-democraten en het einde van de geschiedenis.' In: B. van Stokkom (red.), *Voorbij de ideologie: zingeving en politiek na Fukuyama's 'einde van de geschiedenis'*. Baarn, Gooi en Sticht.

Scheltens, D.F.
1988 'Ecologische ethiek.' *Christen Democratische Verkenningen*, 12, pp. 466-472.

Schuurman, E.
1986 'CDA verliest reformatorische beginselen.' *Nieuw Nederland*, 12, 9, p. 5.

Scruton, R.
1984 *The Meaning of Conservatism*. Londen, Macmillan.

Sizoo, J.
1971 *Inzake rechts: verkenning van een politieke gedachtenwereld*. Meppel, Boom.

Strakosch, H.
1974 'Liberalismus und Konservatismus: Gegensatz und Möglichkeit einer Synthese.' In: G.-K. Kaltenbrunner (red.), *Rekonstruktion des Konservatismus*. Freiburg, Rombach Verlag.

Stuurman, S.
1983 *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*. Nijmegen, SUN.

Vermaat, A.J.
1992 'De geur van groei.' *Christen Democratische Verkenningen*, 1, pp. 3-23.

Voerman, G. en P. Lucardie
1992 'Ideologie en individualisering: de grondslagdiscussie bij CDA, PvdA en VVD.' *Beleid en maatschappij*, 19, 1, pp. 31-41.

VVD
1980 *Beginselverklaring van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*. Den Haag, Volkspartij voor Vrijheid en Democratie.

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA
1986 *1 + 1 = samen. Publieke erkenning van lotsverbondenheid: een christen-democratische bijdrage tot de gedachtenvorming over huwelijkse en niet-huwelijkse relaties.* Den Haag, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.
1990 *Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving.* Houten, Bohn Stafleu Van Loghum.

Willett, D.
1992 *Modern Conservatism.* Londen, Penguin.

Wissen, G.J.M. van
1982 *De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven.* Amsterdam, Rodopi.

Woldring, H.E.S.
1992 'Euthanasie: antwoord en verantwoording.' *Christen Democratische Verkenningen*, 12, 2, pp. 51-57.

Noot

1. Zo vermeldt artikel 2 van de Statuten van het Gereformeerd Politiek Verbond: 'De Heilige Schrift, waarvan de Drie Formulieren van Enigheid van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehandhaafd in de vrijmaking dezer kerken, de hoofdsom leren, is de enige grondslag en regel van het Verbond, ook voor het staatkundig leven'. De twee andere partijen verwijzen niet naar één bepaalde kerk maar wel naar een geloofsbelijdenis: 'De RPF aanvaardt als enige norm voor haar politieke denken en handelen het onfeilbare en gezaghebbende Woord van God zoals ten aanzien daarvan ook beleden wordt in de drie Formulieren van Enigheid.'(artikel 2 Statuten; zie ook artikel 1 Basisprogram RPF); de SGP stelt zich eveneens volgens artikel 2 van haar Statuten 'op de grondslag van Gods Woord, zoals daarvan belijdenis gedaan wordt in de artikelen 2 tot en met 7 der Nederlandse Geloofsbelijdenis'.